

Piotr Szymaniec

Akademia Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa, <https://orcid.org/0000-0002-5415-9215>, p.szymaniec123@gmail.com

Lech Kurowski

Akademia Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa, <https://orcid.org/0000-0002-3667-3974>, lkurowski@wp.pl

Rozważania wokół książki Stanisława Czai i Bogusława Fiedora *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego*

Reflections on *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego*
by Stanisław Czaja and Bogusław Fiedor

Streszczenie

Artykuł prezentuje rozważania dotyczące książki Stanisława Czai i Bogusława Fiedora *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego* (Wrocław 2021). Książka ta przedstawia ewolucję etatyzmu w Polsce od okresu odzyskania niepodległości do czasów obecnych. Autorzy trafnie wyróżnili etatyzm wymuszony przez aktualną sytuację historyczną lub gospodarczą oraz etatyzm stymulowany czynnikami, które można określić jako ideologiczne bądź polityczne. W tym ostatnim przypadku sprowadzać się to może do rosnącego udziału państwa w gospodarce w celu nieuzasadnionej względami ekonomicznymi regulacji rynku.

Polityka oparta na etatyzmie wymuszonym okolicznościami realizowana była po pierwszej wojnie światowej. Zasadny jest wyrażony w książce pogląd, że rozpowszechniona akceptacja dla różnych form etatyzmu wiązała się z istotnym wpływem na polskich ekonomistów niemieckiej szkoły historycznej oraz „socializmu z katedry” (*Sozialismus ex Katheder*). Można odnieść wrażenie, że autorzy książki, powracając do używanego przed wojną terminu „etatyzm”, używają go jako eufemizmu do scharakteryzowania zmian w kierowaniu polską gospodarką zachodzących w ostatnich latach (zbliżonych zresztą do zmian zachodzących w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej).

Słowa kluczowe: Polska, etatyzm, interwencjonizm państwowy, regulacja, XX wiek, myśl ekonomiczna

JEL: B20, B24, N44

Abstract

This article presents reflections on the book *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego* [Faces of Polish Economic Statism] by Stanisław Czaja and Bogusław Fiedor (Wrocław 2021). The book details the evolution of statism in Poland from the time the country regained its independence to the present. The authors aptly distinguish the statism imposed by the current historical or economic situation from the statism stimulated by factors that can properly be described as ideological or political. Statism in the latter case might be no more than the increasing share of the state in the economy – largely as the result of market regulation that has no economic justification.

A statist policy imposed by force of circumstance was implemented after World War I. The book contends that the widespread acceptance of statism in its various forms was associated with the significant influence that the German historical school and *Kathedersozialismus* [socialism ex cathedra] had on Polish economists, and this is certainly plausible. It can be concluded that by revisiting the term “statism” [French: *étatisme*], which was widely used before World War II, the authors are euphemising the recent changes in managing Polish economy (similar changes have been taking place in other CEE countries).

Key words: Poland, statism, state interventionism, regulation, 20th century, economic thought

JEL: B20, B24, N44

W swej najnowszej książce, zatytułowanej *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego* (Czaja i Fiedor, 2021), profesorowie Stanisław Czaja i Bogusław Fiedor powracają do tematu etatyzmu gospodarczego w kontekście rozwoju polskiej gospodarki w okresie od odzyskania niepodległości do czasów najnowszych. Wydawało się, że dyskusje nad etatyzmem w warunkach zglobalizowanej gospodarki przynależą do przeszłości, a w polskim kontekście interesować mogą przede wszystkim historyków gospodarczych i badaczy myśli społeczno-ekonomicznej zajmujących się dwudziestoleciami międzywojennymi. Jednakże monografia wrocławskich autorów pokazuje, dlaczego dyskusje te mają także znaczenie współcześnie. Temu aspektowi ich książki poświęcamy niniejsze rozważania.

W miarę rozwoju i postępu technologicznego w gospodarkach rynkowych ujawniają się różnego rodzaju ograniczenia (m.in. zasobów, prawno-instytucjonalne, ideologiczne). Rynki nie zawsze są w stanie zadowalająco i wystarczająco szybko doprowadzić do ich eliminacji czy ominięcia. Rodzą się wówczas pomysły czy też koncepcje rozwiązania problemu w drodze zastąpienia „niewidzialnej ręki” rynku¹ bezpośrednią interwencją państwa adekwatną do sytuacji wymagającej takiej interwencji. W XIX w. taki kierunek sugerowanych ingerencji rządów w gospodarkę, aż do bezpośredniego zaangażowania państwa w działalność produkcyjną, nazwano etatyzmem (francuskie: *étatisme*, w języku angielskim najczęściej – *statism*)². Termin ten, chociaż dobrze odzwierciedla faktyczne zwiększanie udziału państwa w kierowaniu gospodarką, stopniowo został zastąpiony przez „interwencjonizm państwowy”³ (jakkolwiek we francuskiej literaturze termin *étatisme* występuje do dzisiaj⁴), pewnie dlatego, że od czasów wielkiego kryzysu przełomu lat 20. i 30. XX w. powszechnie przyjęło się, że państwo powinno regulować te działalności, których rynek nie jest w stanie w sposób zadowalający rozwiązać. Ten nowy termin nie oznaczał jakichś rewolucyjnych zmian gospodarowania. W ostatnich latach przed drugą wojną światową w polskim piśmiennictwie zaczęto rozróżniać etatyzm, rozumiany dość wąsko – jako występowanie państwa w roli przedsiębiorcy, oraz interwencjonizm, który ujmowano jako wpływanie państwa na gospodarkę prywatną za pomocą środków administracyjnych i instrumentów polityki gospodarczej (*Sprawozdanie*, 1939, s. 25; Dziewulski, 1981, s. 31).

Autorzy zwracają uwagę na wieloznaczność pojęcia „etatyzm”, które może być używane w odniesieniu do doktryn zarówno społeczno-ekonomicznych, jak i polityczno-prawnych, wskazujących na potrzebę znacznego i znaczącego zaan-

¹ Metaforę „niewidzialnej ręki rynku” przypisuje się Adamowi Smithowi, podczas gdy w istocie jej pochodzenie jest późniejsze, dziewiętnastowieczne. Smith użył figury niewidzialnej ręki (*invisible hand*) jedynie dwa razy, i to w kontekście wyraźnie polemicznym. Najpierw w *Teorii uczuć moralnych* (1759) szkocki uczoney wykorzystał ją w polemice ze zwolennikami ograniczenia prawa własności, opisując podział artykułów pierwszej potrzeby w społeczeństwie. Natomiast w *Bogactwie narodów* (1776) pojawia się ona w kontekście krytyki merkantylizmu. Zob. Smith (1989, s. 272–273); Smith (2007, t. II, s. 40); Raphael (1985, s. 71–73).

² Jak wspominają autorzy analizowanej pracy (s. 46), jako pierwszy terminu „etatyzm” miał użyć pod koniec XIX w. szwajcarski polityk Numa Droz (1844–1899).

³ Zob. Heydel (1937, s. 714–716).

⁴ Zob. Algan i Cahuc (2007, s. 42–56).

gażowania państwa w różnych sferach życia społecznego. Odwołują się chociażby do doktryn Thomasa Hobbesa, według którego wprowadzenie suwerennej władzy państwowej („lewiatana”) w wyniku umowy społecznej jest warunkiem pokoju i ładu społecznego⁵, oraz Georga W. F. Hegla, który uznawał, że państwo jest sferą urzeczywistnienia wolności, gwarantem racjonalnego ładu społecznego, a zarazem instytucją pozwalającą przełamać partykularyzm społeczeństwa obywatelskiego (Czaja i Fiedor, 2021, s. 46–52). Rozważania na ten temat niewątpliwie wzbogacają perspektywę badawczą.

Po drugiej wojnie światowej w zmienionych realiach gospodarczych świata termin „etatyzm” został zastąpiony gospodarką centralnie planowaną (socjalistyczną, komunistyczną) w naszej części świata czy interwencjonizmem państwowym w gospodarkach rynkowych⁶. Tym niemniej termin „etatyzm” używany przez autorów w celu porównań i wykazania tendencji istniejących w różnych gospodarkach świata jest w pełni uzasadniony. Oznacza on w tym sensie występujące tendencje w polityce gospodarczej państw.

W publikacji zasadnie wyróżniono etatyzm wymuszony przez aktualną sytuację historyczną lub gospodarczą oraz etatyzm stymulowany czynnikami, które można określić jako ideologiczne bądź polityczne (Czaja i Fiedor, 2021, s. 9). W tym ostatnim przypadku sprowadzać się to może do rosnącego udziału państwa w gospodarce w celu nieuzasadnionej względami ekonomicznymi regulacji rynku. Nasuwa się pytanie parafrazujące znane polskie pytanie komediowe – o to, ile powinno być „państwa w państwie”. Wrocławscy badacze problem ten, rzecz jasna, dostrzegają, a w rozdziale pierwszym prezentują zarys historii obecności elementu państwowego w gospodarce (Czaja i Fiedor, 2021, s. 16–37), jednakże koncentrują się na analizie fenomenu, jakim był polski etatyzm w poszczególnych okresach historycznych, a także stawiają pytanie o efektywność ekonomiczną rozwiązań etatystycznych (Czaja i Fiedor, 2021, s. 9). Już we wstępie podkreślone zostaje, że etatyzm „bywa – w zależności od stanowiska ideologiczno-aksjologicznego – jednostronnie oceniany: skrajnie aprobująco lub skrajnie dyskredytująco” (Czaja i Fiedor, 2021, s. 10). Autorzy monografii zasadnie dystansują się od tak jednowymiarowych ocen, pokazując czynniki, które prowadzą do większego zaangażowania państwa w sferę gospodarki.

Ponownie powstałe państwo polskie po pierwszej wojnie światowej wymagało silnej interwencji rządu do zjednoczenia trzech różnych pod wieloma względami obszarów należących poprzednio to państw zaborczych. Konieczna stała się polityka etatyzmu oznaczająca zwiększenie udziału państwa we własności środków produkcji w celu łatwiejszego kierowania procesami jednoczenia gospodarki, której części

⁵ Warto dodać, że na gruncie prawa międzynarodowego przez etatyzm rozumie się niekiedy – wywodzący się zresztą od T. Hobbesa – pogląd o tym, że główne znaczenie pod względem prawnym mają państwa; zob. Mégrét (2011, s. 105–129).

⁶ Interwencjonizm ów przybierał zresztą różne oblicza, czasem dość łagodne, jak chociażby francuskie planowanie indykatywne, w którym państwo jedynie pobudza przedsiębiorców do podejmowania decyzji zgodnych z przyjętym planem. Warto dopowiedzieć, że ten rodzaj planowania był uzasadniany teoretycznie i wprowadzany w życie przez takich ekonomistów jak Jean Monnet (1888–1979), słusznie uznawany za jednego z „ojców” integracji europejskiej, oraz François Perroux (1903–1987); zob. Kurowski i Szymaniec (2020, s. 68–71); Monnet (2015, s. 270–271).

były poprzednio komplementarne w stosunku do gospodarek państw zaborczych. Polska nie była tutaj wyjątkiem, podobne polityki prowadziły także inne państwa w celu rozwiązania pojawiających się problemów, także tych w okresie wielkiego kryzysu lat 30. XX w.

Autorzy omawianej monografii pokazali nie tylko stan polskiej gospodarki w okresie międzywojennym i występujące wówczas problemy, ale również dyskusje na temat etatyizmu w ówczesnej polskiej myśli ekonomicznej (Czaja i Fiedor, 2021, s. 65–75). Zasadny jest wyrażony tam pogląd, że rozpowszechniona akceptacja dla różnych form etatyizmu wiązała się z istotnym wpływem na polskich ekonomistów niemieckiej szkoły historycznej oraz niewątpliwie związanej z nią doktryny „socjalizmu z katedry” (*Sozialismus ex Katheder*). Dość wspomnieć, że pierwsza w Polsce kobieta, która została profesorem ekonomii – Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) – otwarcie przyznawała się do tego, że przyjęła założenia metodologiczne tej szkoły (Włodarczyk i Zachorowska-Mazurkiewicz, 2022; Daszyńska-Golińska, 1932, s. 18–25). Była ona pionierką polityki społecznej w Polsce, będąc wyrazicielką poglądów umiarkowanie socjalistycznych⁷. Jednocześnie autorzy podkreślili, że aprobaty dla etatyżacji gospodarki nie można sprowadzić tylko do związków ze szkołą historyczną. Istotne znaczenie miały tutaj także – słabość polskiej tradycji liberalnej (dobrze zresztą opisana w literaturze przedmiotu), popularność solidaryzmu społecznego i koncepcji kooperatywistycznych, jak również „swoisty samarytanizm ekonomiczny” obozu sanacyjnego (Czaja i Fiedor, 2021, s. 67). W książce za największego przeciwnika etatyżmu słusznie jest uznawany krakowski uczyony Adam Heydel (1893–1941). Krytycznie przevalizowane zostały też poglądy działaczy sanacyjnych (Eugeniusza Kwiatkowskiego czy Stefana Starzyńskiego), jak również – Stanisława Głębińskiego (1862–1941), Leona Biegeleisena (1885–1944) oraz Tadeusza Bernadzikiewicza (1906–1944), którego bardziej publicystyczne teksty dotyczące „przerostów etatyżmu” i małej rentowności przedsiębiorstw państwowych (Bernadzikiewicz, 1935) wywoływały publiczną dyskusję⁸. Warto jednak wspomnieć, że większość ówczesnych liberałów nie odrzucała jednak całkiem etatyżmu, porzeczając na postulatach – jak ujął to T. Bernadzikiewicz – jego „małej reformy” (Bernadzikiewicz, 1937, s. 23–29).

Doświadczenia historyczne wielu krajów w XX w. pokazały, że ingerencja państwa w gospodarkę i w działanie rynku prowadzi do powstawania szeregu patologii w funkcjonowaniu gospodarki. Rynek mniej czy bardziej regulowany zawsze ujawniał swoje mechanizmy. W gospodarkach centralnie planowanych deklaratywnie kierujących się ideologią socjalizmu (w wielu definicjach termin ten uznawany jest jako synonim etatyżmu) w początkowym okresie prawie wszystkie procesy gospodarcze były regulowane przez państwo. Konieczność etatyżacji gospodarki można było zresztą uzasadnić zapóźnieniem gospodarczym niektórych państw bloku wschodniego, w tym Polski, w której do wybuchu drugiej wojny światowej przeszło

⁷ W późniejszym okresie ekonomistka wyraźnie zbliżyła się do obozu piłsudczykowski. Jak dotąd jej twórczość nie doczekała się opracowania monograficznego, choć przygotowano wybór krytyczny jej pism. Zob. Daszyńska-Golińska (2018).

⁸ Zob. też Szymaniec (2016); Dziewulski (1981, s. 22–34).

60% społeczeństwa utrzymywało się z rolnictwa. Jak pokazał Tadeusz Kowalik, w krajach tego bloku, w których – jak w Rosji czy Polsce – poziom uprzemysłowienia był niski, forsowna industrializacja oparta na przemyśle ciężkim przyczyniała się do wzrostu PKB. Natomiast w krajach bardziej uprzemysłowionych, takich jak Czechosłowacja czy Niemiecka Republika Demokratyczna, wpływ centralnego planowania na wzrost gospodarczy był niewielki (Kowalik, 2011, s. 21–28). Po okresie początkowych sukcesów, takich jak np. odbudowa po zniszczeniach wojennych, dość szybko ujawniały się problemy, które można było uregulować tylko reformą systemu pozwalającą na bardziej efektywne wykorzystanie zasobów krajowych. Od lat 60. XX w. były bowiem widoczne symptomy stagnacji. Każda kolejna reforma systemu kierowania gospodarką zwiększała nieco swobodę podejmowania decyzji przez jednostki gospodarujące, żadna jednak do końca nie akceptowała wolnego rynku, który mimo mechanizmów kontrolnych ujawniał patologie i braki efektywności wykorzystania zasobów krajowych.

W gospodarkach rynkowych okres powojenny wymusił zwiększoną rolę państwa w celu przyspieszenia procesów odbudowy, a także kontroli dystrybucji produktów, aby chronić poziom konsumpcji ludności mniej zamożnej. W miarę jednak postępów gospodarek kontrole państwa były rozluźniane i pozwolono na swobodne działanie rynku. Przyczyniało się to do poprawy efektywności gospodarowania i skuteczności dystrybucji. Ingerencję państwa uznawano za uzasadnioną tylko wówczas, kiedy rynek działał w sposób niedoskonały. Autorzy pokazują, w jaki sposób, w przypadku zawodności rynku, powinien interweniować rząd. Jednak rząd może także zawodzić wówczas, kiedy jego interwencje są niewłaściwe – to znaczy za mocne lub za słabe w stosunku do przedmiotu wymagającego interwencji. Interwencje mogą być także niepotrzebne czy wręcz szkodliwe z punktu widzenia działalności gospodarczej. Takimi były często opisywane przez autorów ingerencje polskich rządów w gospodarkę w okresie dwudziestolecia międzywojennego, w okresie centralnego planowania, a także zdarzały się po roku 1990 i zdarzają aż do dzisiaj.

Do końca lat 80. XX w. na świecie równocześnie funkcjonowały dwa systemy – jeden gospodarki centralnie planowanej, który – jak to czynią autorzy – można utożsamiać z daleko posuniętym etatyzmem, oraz system gospodarki rynkowej działający zasadniczo w dobrze zdefiniowanych, w miarę stałych warunkach otoczenia instytucjonalnego. W tym drugim systemie przedsiębiorstwa prywatne mogły podejmować najlepsze dla siebie decyzje, a bezpośrednie interwencje państwa miały charakter doraźny. Jak wiemy, niewydolność systemu etatystycznego doprowadziła do procesu transformacji i likwidacji przeszkód dla rozwoju sektora prywatnego w byłych krajach o gospodarkach centralnie planowanych.

Autorzy książki pokazują, że w początkowym okresie transformacji wymuszony etatyzm pomógł w podejmowaniu trudnych decyzji (terapia szokowa). Ich skutkiem było utrzymujące się bezrobocie, zubożenie społeczeństwa i rosnące dysproporcje w podziale dochodu, także między poszczególnymi regionami kraju mniej czy bardziej dotkniętymi skutkami likwidacji nieopłacalnych, w nowych warunkach, przedsiębiorstw państwowych. Jak zaznaczał w latach 90. XX w. cytowany już T. Kowalik, samej „terapii szokowej” można przypisać cechy „odgórnego rewolucji”, która opierała się na koncepcji „państwa jako wielkiego demiurga”, albowiem opar-

cie zmian na zgodzie społeczeństwa nie było możliwe (Kowalik, 1991)⁹. Miałyby to więc być swoista terapia etatystyczna.

Otwarcie gospodarki i stopniowe wdrażanie zasad jej funkcjonowania zgodne z kryteriami członkostwa w Unii Europejskiej przyniosło korzyści w postaci szybszego, w miarę zrównoważonego (budżet) wzrostu gospodarczego. Było to możliwe dzięki napływającym środkom z Unii i inwestycjom zagranicznego kapitału w Polsce. Skutki światowego kryzysu finansowego, który rozpoczął się w 2008 r., spowolniły tempo wzrostu polskiej gospodarki, ale także pogłębiły dysproporcje w podziale dochodu. Doprowadziło to do zmian politycznych w roku 2015, a kolejne rządy znacznie zwiększyły transfery socjalne (blisko 10% budżetu). W ciągu kilku lat wzrosła konsumpcja, a w konsekwencji zmniejszyły się inwestycje, przede wszystkim prywatne. W celu zaradzenia tej sytuacji rząd zaczął w coraz większym stopniu wyręczać rynek. Decyzje o zwiększeniu udziału szeroko rozumianego państwa w gospodarce uzasadniane są obecnie także koniecznością zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego w warunkach niepewnej sytuacji międzynarodowej. Rozpoczął się nowy etap etatyzacji opisany przez autorów.

Przechodzenie w Europie Środkowo-Wschodniej od gospodarki rynkowej budowanej od 1990 r. do gospodarki „etatystycznej”, zwiększającej udział państwa w podejmowaniu bezpośrednich decyzji o charakterze biznesowym, skłania do powrotu pamięcią do analiz dotyczących nieskuteczności takiego zarządzania w przeszłości, skutkującego brakiem efektywności. Podejmowanie decyzji *ad hoc* w celu zażegnania bieżących trudności zwykle nie służy celom długookresowym i może stanowić zagrożenie dla przyszłości gospodarki. Doświadczenia pokazują, że dzisiejszy odpowiednik centralnego planisty podejmuje decyzje uzasadniane oficjalnie korzyściami dla społeczeństwa, ale powodowane innymi argumentami niż względy czysto ekonomiczne (tzw. *vested interests*).

Rząd wpływa na gospodarkę przez obsadzanie zarządów przedsiębiorstw z udziałem skarbu państwa ludźmi, którzy nie zawsze legitymują się wystarczającymi kompetencjami do zajmowania takich stanowisk. Menadżerowie w takich przedsiębiorstwach stają się administratorami własności państwowej, co w dłuższym okresie może zagrozić konkurencyjności samych przedsiębiorstw na rynku międzynarodowym. Innym zagrożeniem jest podejmowanie przez rząd decyzji o realizacji wielkich projektów inwestycyjnych bez wcześniejszego przygotowania studiów inwestycyjnych¹⁰. Przejawem etatyzacji jest także oczekiwanie, aby bank

⁹ W późniejszym okresie T. Kowalik rozwinął koncepcję, według której polska transformacja była „epigońską rewolucją mieszczańską”, a „demontaż” gospodarki realnego socjalizmu był swego rodzaju „akumulacją pierwotną”, która nie wystąpiła we właściwej formie w XIX w. (zob. Konat, 2021, s. 45–66). Tę koncepcję należy jednak wiązać przede wszystkim z przekonaniem społeczno-politycznymi samego T. Kowalika.

¹⁰ Miało to miejsce przy budowie przekopu Mierzei Wiślanej. Koszt budowy w chwili podejmowania decyzji miał wynosić 900 mln zł, a faktycznie wyniósł ponad 2 mld zł, a sama inwestycja do czasu przynoszenia oczekiwanych korzyści wymagać będzie jeszcze dodatkowych nakładów, przy nie do końca sprecyzowanych korzyściach. Takim przykładem jest także rozpoczęta budowa elektrowni w Ostrołęce, gdzie zbudowane już budowle przy zmianie koncepcji zostały zburzone, co według NIK spowodowało utratę 1,3 mld zł. Kontynuacja według nowego pomysłu też nie jest

centralny przyczyniał się do realizacji polityki gospodarczej rządu. W omawianej monografii godne wspomnienia są uwagi poświęcone powtórnej nacjonalizacji i *quasi*-nacjonalizacji (polegającej na zwiększeniu uprawnień władczych administracji rządowej w spółkach skarbu państwa) w kontekście przyjmowanych w ostatniej dekadzie rozwiązań węgierskich, które mogą służyć za swoisty wzorzec instrumentów neoetatystycznych (Czaja i Fiedor, 2021, s. 149–150).

Czytając książkę panów profesorów, powracających do modnego kiedyś terminu „etatyzm”, trudno nie odnieść wrażenia, że w chronologii opisującej zmiany systemu gospodarczego w Polsce w ostatnich stu latach używają go jako eufemizmu do scharakteryzowania zachodzących ostatnio zmian w kierowaniu polską gospodarką. Podejmowane próby stopniowej budowy monopoli państwowych w dość dobrze funkcjonującej gospodarce rynkowej – uzasadniane zmianami w międzynarodowym otoczeniu gospodarczym – można także interpretować jako dyktowane przede wszystkim koncepcjami ideologicznymi. W obecnie „zglobalizowanym” świecie, gdzie o pozycji gospodarki krajowej decyduje postęp technologiczny i korzyści skali, jakkolwiek powrót do rozwiązań autarkicznych może prowadzić do zapóźnień rozwojowych. Książka S. Czaj i B. Fiedora uświadamia rozmaite uwarunkowania interwencjonizmu państwowego w gospodarce Polski w ostatnim stuleciu i w tym należy upatrywać jej wartości. Publikacja zmusza do głębszego zastanowienia się nad przyszłym kształtem funkcjonowania polskiej gospodarki w Unii Europejskiej i w coraz bardziej globalizującej się gospodarce światowej.

Bibliografia

- Algan, Y., Cahuc, P. (2007). *La société de défiance. Comment le modèle social français s'autodétruit*. Paris: Presses de l'École normale supérieure.
- Bernadzikiewicz, T. (1935). *Przerosty etatyizmu. Uwagi o gospodarce państwowej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.
- Bernadzikiewicz, T. (1937). *Mała reforma etatyizmu*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów – Gebethner i Wolff.
- Czaja, S., Fiedor, B. (2021). *Oblicza polskiego etatyizmu gospodarczego. Spór o miejsce państwa w gospodarce w okresie międzywojennym, powojennym i po 1990 roku. Liberalizm versus etatyzm*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Daszyńska-Golińska, Z. (1932). *Pionierka wiedzy gospodarczo-społecznej w Polsce. Notatki autobiograficzne*. Kraków: Wydawnictwo Stowarzyszenia „Służba Obywatelska”.
- Daszyńska-Golińska, Z. (2018). *Socjalizm i kwestia kobieca*, oprac. U. Kozłowska, T. Sikorski. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.
- Dziewulski, K. (1981). *Spór o etatyzm. Dyskusja wokół sektora państwowego w Polsce międzywojennej 1919–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Heydel, A. (1937). Interwencjonizm. W: *Encyklopedia nauk politycznych* (t. II, s. 714–716). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego.

wkomponowana w całościowy program zapewnienia energii w kraju w sytuacji nowych pomysłów budowy szeregu elektrowni atomowych. Podobnie jest z decyzją o budowie wielkiego lotniska (szacowany koszt w chwili podejmowania 34 mld zł), gdzie studia inwestycyjne rozpoczęły się dopiero po deklaracji o budowie tego przedsięwzięcia (jego koszt łącznie z budową sieci szybkich kolei, która ma zapewnić wystarczającą dla opłacalności liczbę pasażerów, jest szacowany na 250 mld zł). Zob. PAP (2022); NIK (2021a); NIK (2021b).

- Konat, G. (2021). *Polska rewolucja. Tadeusz Kowalik o epigońsko-mieszczańskie transformacji roku 1989*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Kowalik, T. (1991). *Zmiana ustroju – wielka operacja czy proces społeczny?*. W: R. Gortat (red.), *Spółczesność uczestnicząca, gospodarka rynkowa, sprawiedliwość społeczna* (s. 29–50). Warszawa: Instytut Nauk Społecznych PAN.
- Kowalik, T. (2011). *From Solidarity to Sellout. The Restoration of Capitalism in Poland*. New York: Monthly Review Press.
- Kurowski, L., Szymaniec, P. (2020). Czy istnieje jeden model społecznej gospodarki rynkowej?. *Mysł Polityczna. Political Thought*, 1(2), 61–81.
- Mégret, F. (2011). L'étatisme spécifique du droit international. *Revue québécoise de droit international*, 24(1), 105–129.
- Monnet, J. (2015). *Wspomnienia*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- NIK (2021a). *Najwyższa Izba Kontroli: Informacja o wynikach kontroli. Budowa Centralnego Portu Komunikacyjnego*. KGP.430.006.2021, nr ewid. 129/2021/P/20/020/KGP, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,25343,vp,28105.pdf> (dostęp: 23.05.2023 r.).
- NIK (2021b). *Najwyższa Izba Kontroli: Wystąpienie pokontrolne (znak: KPK-KPO.443.141.2021). Realizacja inwestycji w blok energetyczny Ostrołęka C przez spółkę Elektrownia Ostrołęka sp. z o.o.*, https://www.nik.gov.pl/kontrola/wyniki-kontroli-nik/pobierz,kst~i_20_002_202202091542231644417743~id0~01,typ,kj.pdf (dostęp: 23.05.2023 r.).
- PAP (2022). *Projekt budżetu: w przyszłym roku 210 mln złotych na drogę wodną przez mierzeje*, 30.08.2022 r., <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1411551%2Cprojekt-budzetu-w-przyszlym-roku-210-mln-zl-na-droge-wodna-przez-mierzeje> (dostęp: 23.05.2023 r.).
- Raphael, D. D. (1985). *Adam Smith*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Smith, A. (1989). *Teoria uczuć moralnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Smith, A. (2007). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. T. II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sprawozdanie Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych*. (1939). Warszawa.
- Szymaniec, P. (2016). Polski liberalizm gospodarczy wobec interwencjonizmu państwowego i etatyizmu w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W: P. Borszowski, B. Detyna (red.), *Administracja publiczna – zagadnienia prawne i koncepcje zarządzania – numer 2* (s. 13–42). Wałbrzych: Wydawnictwo PWSZ.
- Włodarczyk, J., Zachorowska-Mazurkiewicz, A. (2022). Zofia Daszyńska-Golińska: A Forgotten Economist from Poland. *Oeconomia. History, Methodology, Philosophy*, 12(3), 483–517.